

inderdaad de enige weg naar verlossing was, zaten de Nederlanders in grote problemen, want ze waren berucht om hun collectieve verslaving aan roken en drinken – en dat gold voor alle lagen van de maatschappij. Doorgewinterde zuiplappen en paffers uit het buitenland moesten het afleggen in kroegen waar de hoeveelheden goedkoop 'kuytebier' en brandewijn die men achteroversloeg, slechts werden verhuld door de dichte mist van pijpreek die op iedereen en alles neerdaalde. De geur van de Republiek der Nederlanden was de geur van tabak. In het midden van de achttiende eeuw telde de Franse reiziger Grosley driehonderd rokers in één niet al te grote herberg in Rotterdam en klaagde hij dat de Hollanders kennelijk weinig last hadden van de vergiftiging van dergelijke kleine ruimten, maar dat de rook die uit trekschuiten opsteeg de vossen uit hun holen joeg.¹³⁰ Buitenlanders waren vooral geschokt door de aanblik van de vrouwen die de rook door hun pikzwarte tanden bliezen.

Ook tabak, weliswaar lang niet zo wijd verbreid in de handelseconomie, was te belangrijk, vooral voor de plaatselijke economische belangen, om onder druk van de Kerk te verbieden.¹⁴³ Oorspronkelijk was de droog-, snij- en spinindustrie in Amsterdam geconcentreerd, vanwaar de tabak, hoofdzakelijk tabaksblad uit Maryland en Virginia, oostwaarts naar Rusland en het Oostzeegebied werd geëxporteerd. Maar tegen 1640 was dankzij een opmerkelijk initiatief de rol van de Nederlanders op de internationale markt veranderd. Op de akkers rond Amersfoort en kort daarna in het aangrenzende gebied op de Veluwe, voornamelijk in de buurt van de plaatsen Wageningen, Barneveld, Elburg en Nijkerk, begon men een inheems tabaksge- was te telen. Het Nederlandse tabaksblad was grover dan dat uit Virginia, maar het was ideaal om in een Amerikaans dekblad te stoppen of te vermengen met materiaal van betere kwaliteit, waardoor men een veel goedkoper eindprodukt kreeg. Het produkt werd een immens succes, en het aantal telers in Amersfoort groeide van ongeveer vijftig in 1636 tot honderdtwintig in 1670.¹⁴⁴ Tegen 1675 werd jaarlijks

vijf à zes miljoen pond tabak geëxporteerd, en tegen het einde van de eeuw had deze hoeveelheid zich misschien zelfs weer verdubbeld. In 1706 klaagden twee Engelse kooplieden in Riga, Samuel Shephard en Joseph Martin, dat 'de tabakshandel niets oplevert en volkomen is ingestort, en wel voornamelijk door de grote hoeveelheden Nederlandse tabak die hier wordt geïmporteerd en afnemers vindt omdat hij zo goedkoop is'.¹⁴⁵ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de plaatselijke en provinciale overheden de telers allerm minst fiscale beperkingen oplegden, maar de tabak juist van bepaalde accijnzen onthieven en iedere morele implicatie negeerden (zoals openbare lichamen in het geval van tabak altijd schijnen te doen). In 1636 subsidieerden bijvoorbeeld de Staten van Utrecht de telers feitelijk door alle belastingen op bladtabak bestemd voor de export naar spinnerijen in Holland af te schaffen, en in het volgende decennium deden de kwartieren van Gelderland hetzelfde. Een van de belangrijkste Amersfoortse tabakstelers, Brant van Slichtenhorst, was substituut-schout van de stad – toen hij in Nijkerk woonde was hij diaken van de Gereformeerde Kerk en nog substituut-ontvanger op de koop toe.¹⁴⁶

Er waren andere belangrijke economische belangen verweven met de tabaksindustrie. De Westindische Compagnie – verbonden met de fanatiekere calvinistische vleugel van de handelsgemeenschap in Holland en Zeeland – zag in de inheemse Nederlandse tabak in het algemeen geen bedreiging. Deze was eerder een aanvulling op hun eigen importen uit Brazilië, Venezuela en Virginia/Maryland en vergrootte hun markt. Van Slichtenhorst had invloedrijke relaties in de Amsterdamse kamer van de compagnie en deed zaken met de sefardisch-joodse families als de familie Dias en Fonseca die vanuit hun basis in de Sint-Antoniesbreestraat het eerste stadium van de verwerkingsindustrie domineerden.¹⁴⁷ Tegen de jaren zeventig van de zeventiende eeuw was de tabaksindustrie in Amsterdam enorm toegenomen. Informatie over de vooruitgang van de Amsterdamse tabakspinnerijen, die de benauwde Engelse concurrenten loskregen van de Rotterdamse firma van Van Gowder en Cock, onthulde dat er tussen de dertig en veertig bedrijven waren die werk verschaften aan ongeveer vierduizend mensen, waarbij het grootste bedrijf wel tweehonderd arbeiders in dienst had – een enorm lange loonlijst voor de zeventiende eeuw. De gezamenlijke Amsterdamse tabaksindustrie zou aan het eind van de eeuw om en nabij de zes miljoen kilo tabak hebben verwerkt, en de bekendste firma, Scholten, exporteerde naar Scandinavië, Rusland, Polen, Pruisen en zelfs de Turkse Levant.

Volledigheidshalve moeten ook nog de pijpenmakers in Amsterdam, Haarlem, Gorinchem, Alphen, Groningen en Schoonhoven – maar vooral in en om Gouda – worden genoemd. Alleen al in Gouda verschafte deze industrie werk aan vijftien à zestien duizend arbeiders, misschien de helft van de arbeidende bevolking, en al waren sommige productie-eenheden klein, ze waren verenigd in ondernemerssyndicaten (vaak op familiebasis) zoals die van Jan Jacobsz. Verka en van burgemeester Jan Govert Cinq, wiens gouwenaars onder aan de kop het handelsmerk 5 droegen.

Er waren dus economische redenen te over voor de functionarissen van de Repu-

blik om een oogje dicht te knijpen bij produktie, transport en verkoop van producten die ze, als goede calvinisten, zouden moeten afkeuren, zo niet volledig uitbannen. Als ze zich al bemoeiden met de produktie of consumptie, deden ze dat om redenen – fiscale of juridische – die verbonden waren met de verantwoordelijkheden van hun wereldlijk rentmeesterschap. Dat wil niet zeggen dat ze cynische materialisten waren. Hoezeer de Kerk ook verkondigde dat alcohol en tabak satansvoedsel waren, ze slaagde er niet in het gebruik ervan als immoreel te brandmerken. Tot ergeris van de dominees bleek uit alles dat men roken en drinken – weliswaar met humanistische mate – over het algemeen onschadelijk voor de maatschappij vond. In sommige gevallen (dr Tulps feesttabak, of de met zilver ingelegde pijpen van Govert Cinq voor trouwpartijen) verschaftte het gebruik ervan zelfs eer en status. Bij het feestmaal van de Zwanenbroeders in Den Bosch waren er letterlijk vredespijpen, net als in de wigwams van de Irokezen. Hoe dan ook, wat buitenlanders zagen als een verdwaasde verslaving, was in de Nederlanden doodnormaal. Nu nog zijn de mooiste sigarenwinkels ter wereld, geurend naar sandel- en cederhout en de theesoorten die er ook worden verkocht, te vinden bij de Kneuterdijk in Den Haag en op het Rokin in Amsterdam, en men moet ze betreden met de gepaste eerbied die de waardige omgeving vereist. Een jonge Nederlander die van zijn fiets stapt om van halfzware shag een sigaretje te draaien, doet dit met een toewijding die niet te rijmen is met de komende verbranding. Niets heeft minder te maken met de kille sfeer van een sigarettenautomaat dan de hartstochtelijke controle op aroma en structuur. Misschien waren de Nederlanders niet de eerste tabaksgebruikers in Europa, maar ze waren wel de eerste connaisseurs. Niet alleen de pijpen maar ook de tabaksdozen werden gemaakt van kostbare materialen als ivoor of notehout waarin een favoriet motto of devies van de eigenaar was gegraveerd.¹⁴⁸ Gezien het feit dat de tabak een vaste plaats kreeg in het 'huiselijke leven' van het land, zal het niet verbazen dat er een subgenre van het stilleven werd bedacht: 'tabaksstukken'. En gezien dit duidelijke zinnelijke genot in het spul, lijkt het hoogst onwaarschijnlijk dat de beschouwer bij ieder schilderij waarop een pijp voorkwam, plechtig werd herinnerd aan de regel in Psalm 102:4 dat 'mijne dagen zijn vergaan als rook'.¹⁴⁹

Net als bij het porselein en de Turkse tapijten assimileerden de Nederlanders het exotische van de tabak. Misschien is het beter te stellen dat het exotische in ieder geval geen enkel obstakel vormde voor de inlijving ervan in het leven van alledag. De tabaksproducenten streefden zelfs naar grotere variatie door de gekerfde en gesponnen tabaksbladeren te doordrenken met een melange uit kruiden en aroma's, de zogenaamde sauzen. Deze melanges bevatten citroen, anijs, tijm, saffraan, lavendel, dille, nootmuskaat, koriander, azijn, donker bier, foelie, venkel, potas, kamille, gedroogde pruimen en rozemarijn. De meest ambitieuze tabaksfabrikanten deden bijna evenveel moeite om hun gepatenteerde melange geheim te houden als de waakzame kwekers om hun hybridische bloemen geheim te houden. Het idee van een 'gesausde' tabak en de moeite die men zich getroostte om zowel de smaak als de geur ervan te verbeteren, doen vermoeden dat het begin zeventiende eeuw

Uit Johan van Beverwijk, *Schat der Gesontheit*, Dordrecht, 1636. Houghton Library, Harvard University

niet duidelijk was of tabak medicijn, eetwaar of vergif was. Pruimtabak was pas na 1660 overal verkrijgbaar, en snuiftabak zelfs nog later. Maar zelfs als rookwaar konden aan tabak eigenschappen worden toegeschreven die misschien niet direct als voedzaam golden, maar wel als gezond in plaats van schadelijk. Een reeks humanistische artsen en botanici prezen tabak aan als wondermiddel dat zowel hielp tegen kiespijn als tegen wormen. Als het in vloeibare vorm met wat suiker werd ingenomen, zo beweerde er één, zou het koude koorts genezen en de levensduur verlengen. In de jaren 1680-1690 loofden zowel de Amsterdamse arts Stephanus Blankaart als Cornelis Bontekoe de kalmerende werking en schreven het voor tegen onder meer scheurbuik, jicht, nier- en galstenen en chronische slapeloosheid!¹⁵⁰ Van Beintema van Peyma, de Friese schrijver van medische boeken, raadde het zelfs aan bij specifieke vrouwenkwalen, vooral bij weeën. De Nijmeegse arts Ysbrand van Diemerbroeck (wiens geloofwaardigheid enigszins wordt aangetast door het feit dat hij een zwager van burgemeester Cinq was) deelde de mening dat tabaksrook een effectieve preventie tegen de pest was en beweerde dat hij de epidemie van 1635-1636 had overleefd door urenlang een pijp in zijn mond te houden, na het ontbijt twee of drie pijpen te roken, na het middagmaal nog eens drie pijpen, en in de nabijheid van besmette lijken altijd.¹⁵¹ Er was een aantal wetenschappelijke humanistische traktaten, met als belangrijkste dat van Petrus Scriverius, in het Nederlands vertaald door Samuel Ampzing, waarin gewaarschuwd werd voor de verslavende

werking van *Nicotiana tabacum*.¹⁵² Maar in de meeste gevallen voegden tegenstanders van tabak, zoals Constantijn Huygens en Roemer Visscher, het roken toe aan de lijst van ijdele gewoonten die een doorn in het oog waren van iedere aanhanger van een matig leven. De wijze waarop Visscher deze gewoonte in zijn *Sinnepoppen* hekelde, was typerend voor de betrekkelijk milde toon van deze kritiek en betrof het modieuze karakter ervan en niet een kwalijker reden om het spul te mijden (zie p. 206). Tegelijkertijd erkende hij zelfs dat tabak 'goet en medicinael is om veelderlei cranckheden te ghenesen', maar voegde daaraan toe dat alleen een manie voor het nieuwe, van het soort dat een mens een houten papegaai doet opeten als brood, iemand kon doen denken dat tabak lekker was.¹⁵³ Ook Jacob Cats, van wie een krachtiger opstelling zou mogen worden verwacht, hekelde de slechte gewoonte slechts met lichte spot. Zijn 'toebakblaazer' bekent moedeloos: 'mijn keuken is een pijp, een doos myn schapperae,/ Die draag ik altijd met, waar dat ik henen gae,/ Een blat is myn gebraet; van hier ô grage monden,/ De schoorsteen is mijn neus, is dat niet wel gevonden?/ En roock dat is myn dranck, wat pas ick op den wijn,/ Ick kan oock sonder hem gerust en vrolick sijn.'¹⁵⁴ En hij was niet de enige die suggereerde dat tabak een wenselijk alternatief voor alcohol kon zijn, al waren de autoriteiten het er niet over eens welke van de twee wegens zijn stimulerende of kalmerende werking de voorkeur verdiende. En zelfs onder de gereformeerde geestelijkheid moet een enkele aanhanger te vinden zijn geweest, want in 1631 voelde de Synode van Schiedam zich geroepen de vorige Synode, die van Schoonhoven, licht te verwijten dat ze, behalve nog andere proviand, voor honderden guldens aan tabak had besteed.¹⁵⁵ En terwijl de gouwenaars in Holland zeker niet bekendstonden als 'kerkvoogden' ('churchwarden', zoals de Goudse pijp in Engeland heette), was het niet ongewoon een diaken of koster tussen de diensten door te zien roken. Van Slichtenhorst, de eerste grote tabaksmagnaat in Amersfoort, was zelf een kerkdiaken.

Het zou echter misleidend zijn de indruk te wekken dat roken maatschappelijk aanvaardbaar werd omdat het een aanbevolen medicijn was. Volgens Roessingh, de uitstekende historicus van de Hollandse tabaksteelt, was het op zijn laatst in 1620 al een sociaal gebruik, louter als genotmiddel en niet als medische preventie of remedie.¹⁵⁶ En zelfs tegen de tijd dat Cornelis Bontekoe in 1686 zijn nauwgezette beschrijving gaf, waren er nog mensen die geloofden dat het gebruik zou leiden tot krankzinnigheid, impotentie en afstomping. Maar in grote trekken was het een herkenbaar onderdeel geworden van de Hollandse gewoonten. Roken, mits met mate, was voor niemand aanstootgevend, behalve voor de fanatieke dominees en voogden van instellingen, zoals de regenten van de armenhuizen in Amsterdam, die het op hun terrein verboden. De overtreder wachtte een zware straf, maar of de tabak werd verboden omdat het zonde was of genot, blijft de vraag. De patricische regenten die niet toestonden dat degenen die aan hun zorg waren toevertrouwd rookten, staken in hun eigen vergaderzalen wel een pijp op. Er waren exponenten van de nationale geest, zoals stadhouder Maurits die in zijn leger het roken verbood,

Embleem uit Roemer Visscher, *Sinnepoppen*, Amsterdam, 1614. Houghton Library, Harvard University

of Piet Hein die hetzelfde deed voor zijn vloot. Maar tegenover de associatie van een rein leven en patriottische inzet stond de vereenzelviging van nationale helden met gezellige gewoonten. Een uithangbord van een tabaksverkoper in Leiden verbond admiraal Tromps beroemde weigering ooit als eerste de vlag te strijken met zijn eigen bewering dat hij de concurrentie had overtroefd.¹⁵⁷ Een algemene bevinding in binnen- en buitenland was dat 'een Hollander zonder pijp te Amsterdam een nationale onmogelijkheid zou zijn, een stad zonder huis, een tooneel zonder acteur, een lente zonder bloemen, een kind zonder mark, en de Hollander zou zonder zijn pijp en tabak in den hemel niet zalig kunnen zijn'.¹⁵⁸

Adriaen Brouwer, *De roker*,
paneel, 30,5 × 21,5 cm.
Rijksmuseum, Amsterdam, in
bruikleen bij het Mauritshuis
Den Haag

Jan Steen, *De handtastelijke gast (De gebroken eieren)*, 1664-68, doek, 43 × 38,1 cm. National Gallery, Londen

Jan Steen, *Man die rook naar een dronken vrouw blaast*. National Gallery, Londen.

Onder bepaalde omstandigheden waren roken en drinken dus allerm minst een teken van zelfvernietiging, maar vertrouwde aspecten van de nationale cultuur – gezamenlijke algemeen vertoonde gewoonten waarin de Nederlanders hun gemeenschappelijke identiteit herkenden. Dit was slecht nieuws voor de bewakers van de vaderlandse Schrift, die in deze godslasterlijke omkering een komplot van de duivel zagen. De duivels waarden rond, gebruikten de valstrik van de verslaving, en het is niet overdreven te stellen dat de dominees geloofden dat ze met de volgelingen van de satan in een manicheïstische strijd om de zielen der Nederlanders verwickeld waren. Op één prent ligt de duivel zelf in een immense ton die letterlijk onderwerp van dronkenmansafgoderij wordt. Vooral de onorthodoxen werden ervan verdacht hierin de handlangers van de duivel te zijn. Het waren immers de maranen (experts in list en bedrog) uit de Breestraat die het kerven en spinnen van tabak in handen hadden en die christelijke vrouwen en kinderen ertoe hadden verleid voor hun schandelijke handel te werken. Katholieken waren notoire drinkebroers, die hun schuld en kater in de biechtstoel konden achterlaten. En wat de weerzinwekkende remonstranten betreft, hun dienstbaarheid aan de satan bleek uit hun obsessieve verering voor de pijp. Vuur was tenslotte het element van de duivel. Voetius maakte zich zoveel zorgen over de verslaving van zijn studenten aan deze zonde dat hij in 1634 bij zijn inaugurele rede in Utrecht sprak van helse dampen die als even zoveel Sodoms en Gomorra's naar de hemel stegen.¹⁶²

212

Tabak werd eigenlijk al meteen na de ontdekking in Amerika geassocieerd met seksuele losbandigheid: Zo bevatten standaardopsommingen in woord en beeld van het barbarisme van de inboorlingen in Brazilië en Florida Indianen die opgerolde bladeren rookten terwijl zich op de achtergrond stevast wilde taferelen met copulatie, kannibalisme, openlijk urineren en allerlei andere soorten beestachtigheden afspeelden.¹⁷¹ De tabakspant werd, in iets minder dramatische stijl, snel ingelijfd in de toen al omvangrijke lijst van afrodisiaca. De overigens conventionele Cupido in de gravure bij het gedicht van Jacob Cats op de futloze 'toebakblaezer' heeft zijn voorgeschreven pijlkoker al ingeruild voor een modieuze vuistvol pijpen. Stenen pijpen begonnen hun lange loopbaan als fallussymbolen in het begin van de zeventiende eeuw (en werden pas verdrongen door de freudiaanse sigaar). Er zijn zelfs voorbeelden uit die tijd (en vele uit de tijd daarna) waarin het symbool en het gysymboliseerde samenvielen in figuren in erotische poses, uitgesneden in de hardhouten of benen stelen.¹⁷² De pijp schijnt één onuitputtelijke bron van schuine toespelingen te zijn geweest. Jan Steen maakte overvloedig gebruik van dit middel in genrestukken waarin grove vrolijkheid wordt genuanceerd door vage gevoelens van gêne, misschien zelfs schaamte. Een van de vele kroegtaferelen met een grijnslachend zelfportret (zie p. 208) is bijna een bloemlezing van de Nederlandse obsceniteit. Geen enkele obscene verwijzing naar de toestand van het meisje of de oorzaak van die toestand ontbreekt. Gebroken eierschalen, mosselen, een geopende

flapkan, een gapend spongat, een nauwkeurig onderzochte nachtspiegel, en niet minder dan drie stokken en stelen vormen de insinuerende visuele pendants van de wrede wellust van het bulderend gelach. Er is een veelzeggend oogcontact tussen het meisje en haar verleider, een studie in ranzige frivoliteit die zelfs voor Jan Steen, die dankzij zijn tweede beroep van herbergier het kroeggedrag direct kon observeren, uitzonderlijk is.¹⁷³ Zelfs hun lichaamstaal is veelzeggend en versterkt het onderscheid tussen slachtoffer en boosdoener. Terwijl het meisje haar hand op haar gezwollen boezem legt, steekt haar belager zijn pink in de kop van zijn pijp en haalt met dit obscene gebaar de oorzaak van haar ongelukkige toestand weer op. Hetzelfde gedoe met de vinger en de pijpekop komt elders voor op een wijze die suggereert dat het gebaar algemeen bekend was.¹⁷⁴ In een bordeelscène met soldaten en hoeren van Hendrick Pot gebruikt de aftandse koppelaarster dit symbool om haar handel aan te prijzen. Het was niet het enige platvloerse eufemisme voor de vagina. De geopende flapkan was nog zo'n vulgaire gemeenzaamheid, en in een ander schunnig rokerstafereel, met een opvallend bed op de achtergrond, gebruikte Jan Steen een strategisch geplaatste roemer met holle steel ter aanvulling van de alomtegenwoordige pijp (zie p. 209). Op grond van andere prenten lijkt het waarschijnlijk dat rook naar een vrouw blazen toen al een beledigende seksuele grap was. Zelfs tabaksdozen en -zakken konden een veelbetekenend gegniffel oproepen. Vooral de houten dozen waren versierd met een lijfspreuk van de eigenaar, en één zo'n opschrift, opgenomen in de altijd populaire bloemlezing *Koddige en Ernstige Opschriften*, bestond uit twee lagen van woordspelingen maar liet niets aan de verbeelding over. De doos behoorde toe aan een vrouw en toonde de eigenares met een mossel in haar hand terwijl ze zegt:

*Deze mossel blijft gedurig gesloten
Maar de myne die staat altyd open*¹⁷⁵

Als de doos inderdaad van een vrouw was, zal ze waarschijnlijk een prostituée zijn geweest. Hoe dan ook, een van de beroemdste Amsterdamse bordelen in het midden van de eeuw heette Marie de Tabakverkoopster.¹⁷⁶ Geen wonder dat rook ook kon fungeren als uitdrukking van minachting. De spot op de grijnzende gezichten van de rookblazers in het kroegstafereel van Jan Steen wijst op hun lage dunk van de slapende slons. Maar in de ets van Jan van Vliet treft de verachting de roker in plaats van de gene naar wie de rook wordt geblazen.

Jan van de Vliet, *Het zintuig van de reuk, ets.* Atlas van Stolk, Rotterdam

Moralisten richtten zich ook op andere toestanden waarin iedere redelijkheid en christenplicht aan de zondaar verspild was. En tabak, zo dacht men, kon even gemakkelijk als alcohol zo'n gevaarlijk bedwelmende roes veroorzaken. De kunstenaars die waren gespecialiseerd in boerse of platvloerse rooktaferelen, zoals Adriaen Brouwer in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw, legden het voor de serieuze pijproker karakteristieke diepe inhaleren of verwezen puffen zorgvuldig vast (zie p. 207). Sommige van hun figuren lijken zo verdoofd en bedwemd door de rook dat weleens is geopperd (puur speculatief) dat hun tabak misschien was vermengd met een of ander opiaat of verdovend middel.¹⁸⁰ De gewoonte van brouwers om hun produkten te versterken met tranceverwekkende of hallucinogene middelen als zwart malwillempjeskruid, belladonna of doornappels ging zeker terug tot de late middeleeuwen en bleef bestaan ondanks strenge verboden door Kerk en staat. Tabaksverkopers, vooral die met een volkse klantenkring, gebruikten soortgelijke

Cornelis Danckertsz, *Roker*, ets. Douce Collection, Bodleian Library, Oxford

recepten voor hun produkt, maar vermoedelijk met onevenredig sterke verdovende werking. Roessingh, die de geschiedenis van de Nederlandse tabaksindustrie heeft geschreven, sluit de mogelijkheid niet uit dat een deel van de koopwaar misschien was 'gesausd' met *Cannabis sativa*, bekend bij Nederlanders die in de Levant en Oost-Indië hadden gereisd.¹⁸¹

Wat het mengsel ook geweest moge zijn, en of het nu een kalmerende of stimulerende werking had (en hierover verschilde men toen al evenzeer van mening als nu), de afbeeldingen van verdwaasde pijplurkers waren alleen maar een variatie op het oude thema van de ijdelheid: de uren in ijdelheid en lethargie doorbrengen. Rook was uitermate geschikt voor deze visuele traktaten over wereldse ijdelheid en de vluchtigheid van aardse geneugten, want rook herinnerde aan de waarschuwing uit Psalm 102:4: 'Want mijne dagen zijn vergaan als rook,' of Sartorius' versie van een oud Nederlands gezegde: 'Des menschen leven gaat als rook voorbij.'¹⁸² Op een tekening van Abraham Diepraam hangt achter de roker met gepast subtiële nadruk een kalender aan de muur. En het opschrift onder een gravure van Danckertsz luidt:

Pijpen vormden een voor de hand liggende toevoeging aan het standaardrepertoire van didactische objecten die de schilders van de *vanitas*-stillevens, zoals Harmen van Steenwijck, gebruikten. Samen met *memento mori*'s als schedels, symbolen van ijdele dwaasheid als schelpen en de voor zichzelf sprekende zandlopers, horloges en druipende of opgebrande kaarsen symboliseerden ze de vluchtigheid en nietigheid van het materiële leven.¹⁸³ Ze werden vaak geschilderd in de sombere bruine en grijze tinten die geliefd waren bij de Haarlemse monochromisten (al werkte Van Steenwijck het grootste deel van zijn leven in het calvinistische Leiden), en op een sombere ondergrond waarop de geest zijn licht kon laten schijnen. Op een soortgelijke manier hebben pijpen aan nog een belangrijk genre in de vroege geschiedenis van de Nederlandse cultuur bijgedragen. Taferelen met een 'vrolijk gezelschap' die de dwaasheden van de mode en het zinnelijke leven illustreerden, waren gedurende het hoogtepunt van de renaissance populair, maar tussen 1590 en 1620 gaven de Haarlemse maniëristen er een typisch Noordnederlands accent aan. Met name Willem Buytewech schilderde tussen 1615 en 1626 minstens vijf van dergelijke taferelen (van de slechts negen schilderijen die aan hem zijn toegeschreven).¹⁸⁴ Op twee ervan, waaronder het zeer aangrijpende en raadselachtige vrolijke gezelschap in Rotterdam, komen figuren met een pijp voor. Als onderwerp van

grafische kunst bleven de 'rookgezelschappen', zoals we ze zouden kunnen noemen, veel langer bestaan, vaak in een vreemde kruising tussen de verfijnde stijl van Buytewech en de platte kroegtaferelen van Dirk Hals. Misschien hebben ze zelfs bijgedragen tot het ontstaan van het 'conversatiestuk' en vermoedelijk waren ze de bron voor Hogarths *Midnight Modern Conversation* uit 1734.¹⁸⁵ Het decor van de plattere 'vrolijke gezelschappen' was een kroeg in plaats van een prieel en diende gewoonlijk als illustratie van kritiek op buitenissige kleding, vraatzucht en andere wereldse zonden. Een typisch voorbeeld van het genre uit 1628, *Bacchus Wonder-Wercken*, dat hellevuur beloofde aan degenen die op het slechte pad waren geraakt, bevatte een gravure van Gillis van Scheyndel die het smerige kwaad van de tabak maar al te aanschouwelijk illustreerde. Modieus geklede figuren verdoen hun tijd te midden van rookkringels, met op de achtergrond een wapen met gekruiste pijpen en een schilderij van tabaksvaten. Terwijl de slachtoffers van deze gewoonte zich op de voorgrond beestachtig gedragen, wordt het hele gezelschap aangevoerd in zijn ont-aarde plezier door een pijprokende aap, de vleesgeworden dwaasheid, lust en bevrediging der zinnen.¹⁸⁶ Bijna een eeuw later, in 1720, werd het thema van de 'luchtige' ledigheid nog verder ontwikkeld in een van de vele beeldende satires op de zwen-del van de Mississippi Compagnie. De 'zeepbel' sloeg op de frauduleuze verkoop van land in het zuidelijke deel van de Amerikaanse kolonies, zogenaamd voor de tabakscultuur. Het was dus een prachtige gelegenheid voor de satirici om pijprokende Indianen te laten zien en lichtgelovige investeerders die deze 'pijpdromen' deelden terwijl hun spaarcentjes in rook opgingen.